

ботка ЛА займет в десять раз больше времени, но уже сейчас видно, что найдена новая отрасль в компьютерной технологии. Время покажет, найдет ли автор этой статьи место в этой отрасли.

Поступила в редколлегию 17.03.1999

УДК 130.2

С. Ш. Айтов

Дніпропетровський держуніверситет

ЧАСОПИС «ОСНОВА» ЯК КУЛЬТУРНА СИСТЕМА І РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА У ХІХ ст.

Исследуется значение журнала «Основа» для развития украинноведения в XIX ст.

Серед видатних феноменів українознавства ХІХ ст. одне із провідних місць займає діяльність часопису «Основа» (1861-1862). Про значення «Основи» для українського національного руху досить високо відізналися провідні діячі національно-культурного відродження, і зокрема М. С. Грушевський [2, с. 24]. Але і він, й інші дослідники лише підкреслювали велике значення часопису для української історії, не ставили питань про сутність цього значення та взагалі діяльності журналу, про його місце у просторі українознавства ХІХ ст., розглядали досягнення «Основи» з аксіологічної, а не аналітичної точки зору. Часопис проіснував усього два роки, але кількість та якість українознавчих досліджень, які містяться у двадцяти двох його книжках, дають повні підстави вважати журнал своєрідною енциклопедією середини ХІХ ст. з україністики.

Значення наукового та літературного часопису «Основа», на сторінках якого друкувалися твори таких визначних діячів української культури, як Т. Г. Шевченко, М. Вовчок, С. Руданський, Л. Глібов, М. П. Костомаров, П. О. Куліш, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, П. Чубинський, Т. Рильський та ін., можна з'ясувати, якщо розглянути діяльність журналу на загальному тлі українознавства ХІХ ст., застосувавши концепцію американського філософа Томаса Куна [19, с. 146] про наукові революції, про розвиток наукового знання через посередництво зміни парадигм. На думку Т. Куна, парадигма – це те, що об'єднує членів наукового товариства, і навпаки, наукове товариство складається з людей, які визнають парадигму [12, с. 229]. Основою парадигми є однакові правила та стандарти наукової практики [13, с. 29].

Згідно з загальноприйнятою схемою більша частина першої половини ХІХ ст. в українознавстві та українській історіографії вважається добою (або парадигмою) наукового романтизму.

Професор І. І. Колесник відокремлює такі елементи романтизму в українознавстві та українській історіографії, як ідея народності, поняття народного духу, народного характеру, душі народу. Уявлення про самотність певного народу та його історії, протягом якої складаються глибинні, ірраціональні засади його буття, також є характерними рисами романтизму [4, с. 316-317]. Важливою особливістю українознавства першої половини ХІХ ст. була також різнонаправленість, майже хаотичність наукових студій. Як відзначає на прикладі українознавчих публікацій у «Чтениях Общества истории и древностей российских» київська дослідниця О. В. Тодійчук, наукові інтереси цих авторів були зосереджені на збиранні та первинній науковій обробці матеріалів з нумізматики, археології, етнографії, іконографії [20, с. 15]. У «Чтениях...» був надрукований ряд цінних джерел з української історії ХVІ-ХVІІІ ст., [20, с. 16], але ці публікації не були зведені до певної системи, концепції, як і дослідження зі вказаних вище спеціальних історичних дисциплін. Специфіка українознавчого романтизму полягає значною мірою саме у пошуку та збиранні наукових фактів, але не в їх тлумаченні, та конструюванні дослідницьких схем.

Побудування концепцій історичного розвитку українського народу стало одним із найважливіших напрямків діяльності «Основи». Зростання рівня аналітичності досліджень авторів часопису є ознакою переходу українознавства від доби (парадигми) романтизму до доби (парадигми) народницької.

Т. Кун визначає наукову революцію як перехід від старої наукової парадигми до нової [13, с. 126-127]. На його думку, симптоми переходу від нормального дослідження до екстраординарного полягають у зростанні конкуруючих варіантів (студій), готовності вжити нові теорії в разі явного незадоволення, зверненні за допомогою до філософського обміркування фундаментальних положень [13, с. 127]. Учений розглядає наукові революції як такі некумулятивні епізоди розвитку науки, під час яких стара парадигма замінюється новою парадигмою, несумісною зі старою [13, с. 128]. Кун вважає, що наукові революції, подібно до політичних, у багатьох моментах починаються зі зростання свідомості лише невеликої частини наукового співтовариства, яка бачить неможливість ефективно вивчати об'єкт досліджень за допомогою старої парадигми [13, с. 128]. На погляд ученого, сприйняття нової парадигми часто змушує до перевизначення основ науки. Традиція нормальної науки, яка виникає після наукової революції, несумісна, а часто й не може бути порівняна з традицією, яка існувала до неї [13, с. 142]. Перехід між парадигмами, за Куном, мусить відбуватися не еволюційно, а зразу, подібно до переключення гештальту [13, с. 198].

Очевидно, що концепція Т. Куна не є догмою і є лише загальною архітектонічною схемою розвитку наукового знання. Обставини місця, часу та змісту конкретних наук вносять власні корективи у часткових випадках пристосування даної теорії до пояснення суті та динаміки їхнього розвитку.

Для того щоб визначити риси діяльності «Основи», яка виявляє ознаки наукової революції в українознавстві, треба відокремити особливості

досліджень авторів часопису, що відрізняють їх від дослідницьких рис парадигми романтизму. Можна вказати на енциклопедизм журналу й на наявність у діяльності часопису елементів системності. Саме в інтелектуальному просторі «Основи» відбувся перехід від «описових» до «аналітичних» досліджень. Дослідники першого напрямку репрезентовані в часописі М. О. Максимовичем («Письма о Богдане Хмельницком к Н. И. Костомарову»). У «основ'янських» роботах М. І. Костомарова аналіз історичних подій займав важливе місце, але поступався описові; у студіях О. М. Лазаревського та В. Б. Антоновича, відповідно: «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским» та «Моя исповедь», аналіз вже превалює над описом. Даний перехід є показником системного характеру «Основи». У цьому випадку до вивчення діяльності часопису треба застосувати системний підхід, у межах якого «Основа» буде розглядатися як культурна система. У світовій гуманітаристиці даний підхід до вивчення феноменів культури дуже успішно використовував видатний російський філолог, семіолог і культуролог Ю. М. Лотман (1922-1993) [15]. Треба відзначити, що Ю. М. Лотман і представники тартусько-московської семіотичної школи головним чином вивчали культурні системи у галузях лінгвістики, філології та літературознавства. Порівняно з ними, «Основа» є культурною системою більш високого порядку, з точки зору рівня організації та складності структурних зв'язків.

З самого початку видання часопису, редакція та коло його авторів мали чітко визначені мету та програму дій, спрямованих на всебічне пізнання українських земель. Програма журналу передбачала такі напрями діяльності: друкування творів українських письменників, студії та публікації джерел з історії країни, етнографія, мовознавство, нариси суспільного та приватного побуту, виховання та освіта, економічне життя. Крім того, редакція планувала публікувати державні постанови та розпорядження, які стосувалися України, розбір художніх та публіцистичних творів, у яких йшлося про Україну, та розділ переписки з читачами [17, с. 1]. Отже, «Основи» з самого початку її існування була властива «системність», упорядкованість.

Для культурної системи часопису є характерною різномірність матеріалів, які друкувалися в ньому. Можна відокремити два типи системної різномірності журналу. Перший тип різномірності складається із трьох підтипів: «жанрового», «тематичного», та підтипу, який базувався на різних «формах подачі» матеріалу. До другого типу належить різномірність матеріалів, пов'язана із різницею ідейних поглядів та теоретичних підходів до певних проблем авторів гуртка «Основи». Повертаючись до вивчення першого типу різномірності, відзначимо, що під «жанровою» різномірністю вважається множина об'єктів дослідження. Це дослідницькі напрями, яким присвячували студії автори «Основи». Наприклад: дослідницькі напрями з історії, філології, мовознавства, етнографії, географії України та ін. Всі вони природно розподіляються на окремі теми, що утворює «тематичний» підтип різномірності першого типу. «Тематичну» різномірність можна розглянути на прикладі «історичного» дослідницького напря-

му. Це, зокрема, теми: історія Київської Русі, України XVII ст., України XVIII ст. Третій підтип різноманітності створюють різні «форми» публікацій, які з'являлися в «Основі». Серед них можна відокремити предметні статті, присвячені висвітленню певної проблеми, полемічні статті, спрямовані на критичний діалог із опонентами авторів, надруковані листи читачів та відповіді редакції на них. Різноманітність культурної системи «Основи» другого типу ґрунтується на множині ідейних та інтелектуальних точок зору авторів часопису. Як приклади таких розходжень можна навести різні оцінки дослідниками кола «Основи» ролі запорозького козацтва в українській історії та методи вивчення побуту та світогляду українських селян. На сторінках часопису про феномен запорозького козацтва писали М. О. Максимович [16], М. І. Костомаров [5], О. М. Лазаревський [14], П. О. Куліш [11]. Аналіз даних робіт вказує на те, що М. О. Максимович був схильний до апологетики козацтва, М. І. Костомаров та О. М. Лазаревський розглядали козацтво з більш об'єктивістських позицій, а в баченні П. О. Куліша проявилася переоцінка ролі козаків в українському історичному процесі. Щодо вивчення побуту та світогляду українських селян, М. І. Костомарову був властивий «історичний» метод дослідження, погляд на складання цих етнокультурних феноменів мовби з «висоти часу» [6; 8; 9]. П. О. Куліш [10] та А. Свидницький [18] підійшли до висвітлення даної проблеми як «класичні» етнографи, реалізуючи «етнографічний» метод дослідження. У той самий час П. О. Куліш вважав важливим також «літературний» метод, який ґрунтувався на інтуїтивному осягненні душі народу і поетичного тону країни (психологічної атмосфери).

Різноманітність культурної системи «Основи» обумовлює її складність, «складний» характер. Ця риса журналу знаходить підтвердження при аналізі окремих дослідницьких напрямів, зокрема етнографічного. Він складається із тем: етнографія українських земель, опис українських етнічних груп, опис етнічних груп іноземців, які постійно проживали в Україні, етнографія української діаспори. Упорядкованість, різноманітність та складність даної культурної системи визначають таку властивість часопису, як об'єктивність у відображенні та дослідженні українського життя, сучасного журналові і минулого. Ця якість проявляється у всебічному аналізі авторами «Основи» досліджуваних ними проблем, готовності до конструктивної дискусії з опонентами – науковими та ідейними. Об'єктивності дослідників та публіцистів «Основи» сприяла також добра обізнаність на інтелектуальних доробках супротивників, зокрема, представників правого крила польського національного руху, які проявив В. Б. Антонович у фундаментальній для «української справи» статті «Моя исповедь» [1]. Реалізації системних властивостей «Основи» сприяв зворотний зв'язок часопису – листи з усіх регіонів України та від української діаспори. Тематично листи розкривали всі сторони українського життя і в соціально-політичному, і в науково-дослідницькому аспектах, що сприяло обізнаності авторів «Основи» в українських справах та підвищувало ефективність функціонування всієї даної системи в цілому.

Отже, часописові «Основа» як культурній системі були притаманні

такі властивості, як упорядкованість, різноманітність, складний характер (складність), об'єктивність у відображенні та дослідженні сучасності й минулого України.

Вивчаючи діяльність «Основи» приходимо до висновку, що вона відповідає зовнішнім ознакам наукової революції, даної Т. Куном. Так, зростання кількості конкуруючих варіантів теорії відповідає, на прикладі історичних досліджень часопису, існування трьох концепцій авторів журналу: «традиціоналістської» (М. О. Максимович, прихильник романтизму та М. І. Костомаров, досить близький до романтизму), новаторської («позитивістів» О. М. Лазаревського та В. Б. Антоновича), «аутсайдерської» (П. О. Куліша). Звернення за допомогою до філософії реалізувалося, у даному випадку, у побудуванні авторами часопису власних теоретичних схем історичного розвитку України («федералістська» теорія утворення Російської держави М. І. Костомарова). Порівняно недовгий час існування «Основи» збігається з уявленнями Т. Куна про швидкість (але не раптовість) переходу від однієї парадигми до іншої, так само як і невелика кількість засновників часопису (В. М. Білозерський, П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров) з уявленнями про невелику чисельність ініціаторів наукової революції. Треба відзначити, що поряд із зовнішніми подібностями, у діяльності «Основи» можна побачити й деякі розбіжності з концепцією Куна. Вони стосуються особливостей українознавства як полідисциплінарної галузі досліджень на відміну від астрономії або фізики, на матеріалі історії яких американський вчений створив свою теорію. Головним чинником, який дає підстави ототожнити діяльність «Основи» з науковою революцією, є її «внутрішній», когнітивний сенс, який полягає у привнесенні в українознавство XIX ст. системності, без чого становлення народницької парадигми, складовою частиною якої є позитивізм [4, с. 317-318], було б неможливе. За свідченням Д. І. Дорошенка, історичний журнал «Киевская старина» називали «українським історико-філологічним факультетом». У свою чергу, його засновник Ф. Лебединцев співробітничав в «Основах». Як наукове революційне явище в українознавстві XIX ст., часопис «Основа» сприяв створенню пізнавальних засад народницької парадигми (доби) україністики й був однією з перших спроб системного пізнання України, принципи якої знайшли втілення у подальшій творчості В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, М. І. Костомарова, М. П. Драгоманова та інших дослідників у галузі українознавства другої половини XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Моя исповедь // Основа 1862. № 1.
2. Грушевский М. С. Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. Спб., 1914. Т. 1.
3. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. К., 1996.
4. Колесник І. І. Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 1997.
5. Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Основа. 1861. № 4, 7.

6. Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. 1861. № 3.
7. Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси // Основа. 1861. № 1.
8. Костомаров Н. И. Правда москвичам о Руси // Основа. 1861. № 10.
9. Костомаров Н. И. Правда полякам о Руси // Основа. 1861. № 10.
10. Кулиш П. А. Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории // Основа. 1861. № 3, 5, 9.
11. Кулиш П. О. Історія України од найдавніших часів // Основа. 1861. № 9.
12. Кун Т. Дополнение 1969 г. // Кун Т. Структура научной революции. М., 1977.
13. Кун Т. Структура научной революции. М., 1977.
14. Лазаревский А. М. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. 1861. № 8.
15. Лотман Ю. М. Феномен культуры // Труды по знаковым системам Тартуского госуниверситета. Тарту, 1978. Т. 10.
16. Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком к Н. И. Костомарову // Основа. 1861. № 2, 5.
17. Программа журнала «Основа» // Основа. 1861. № 1.
18. Свидницький А. Великдень у подолян // Основа. 1861. № 10 ? 12.
19. Словарь современной западной философии. М., 1991.
20. Годийчук О. В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989.

Надійшла до редколегії 15.03.1999

УДК 165.0

М. Л. Богданович
Днепропетровский госуниверситет

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАУЧНОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ В ЭВОЛЮЦИОННОЙ ЭПИСТЕМОЛОГИИ

Аналізуються ключові положення еволюційного натуралістичного реалізму.

В последние 15 лет на Западе значительного влияния в философии науки реалистической ориентации достигла эволюционная эпистемология (ЭЭ), как междисциплинарное направление, моделирующее теорию познания на основе анализа биологических предпосылок когнитивной активности индивида. Термин «ЭЭ» был почти одновременно введен американским психологом Д. Кэмпбеллом и немецким философом Г. Фолмером в 1974-1975 гг. С тех пор представить теорию познания без такого популярного и авторитетного течения невозможно. Несмотря на то, что ЭЭ все еще выглядит как разрозненный конгломерат отдельных спекуляций, посвященных одному объекту исследования, не напоминая устоявшуюся парадигмальную систему установок и образцов решения задач (сейчас принято выделять в эпистемологическом проекте изучения особенностей человеческого познания четыре основных направления: онтогенетическое (Пиаже и его последователи), филогенетическое (Кэмпбелл, Лоренц), историческое